

BİR DAHA AZƏRBAYCAN TARİXSÜNASLIĞININ MƏXƏZLƏRİ OLAN “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANI VƏ ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN “GÜLÜSTANİ-İRƏM” ƏSƏRİ HAQQINDA

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan ərazisində dövlətçilik tarixinin dəqiqləşdirilməsində tarixi məxəzlərdən biridir. Bu barədə fəal fəal yazmışam, lakin bu gündəki yazdığım alimlər tərəfindən cavabsız qalır.

Təqdim edilmiş məqalə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu işığında Azərbaycanın elmi tarixinin mübahisəsinə yönəlmiş silsilə məqalələrdən biridir. Məqalənin digər məqsədi—Azərbaycan tarixçilərinin diqqətini Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Qafqazın Şərq hissəsi tarixi”—“Gülüstanı-İrəm” əsərinin tədqiqat konsepsiyasına istiqamətləndirməkdir.

Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir sıra konkret məsələlərin mübahisəli olmasını nəzərə alaraq məqalədə istifadə etdiyimiz “tarixi məxəz” anlayışı haqqında məlumat verməyi məqsəduyğun bilirlik. “Tarixi məxəz” anlayışının məlum olduğu kimi, müxtəlif mənə parametrləri var. Ən geniş mənada “tarixi məxəz” keçmiş haqqında məlumat daşıyıcısı olan maddi və mənəvi abidələrin məcmusunu əhatə edir. Arxeologiyadan musiqişünaslığa qədər elmlərin tədqiqat obyekti olan bu abidələr vəhdət və bütövlükdə ayrı-ayrı xalqların coğrafi, siyasi, etnik, dil və mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini ehtiva edən mənşəni yaradır. Tarixi məxəzlərin müəyyən qismi yazılı şəkildə mövcuddur. Yazılı irs—xüsusən qədim dövr və Orta əsrlərin müxtəlif formalara malik məxəzləri məzmunlarının özünəməxsus ensiklopedizm, rəsonal və irrəsonal—fantastika və mifin ehtivası və dəyər meyarlarının subyektiv və obyektivliyən vəhdət ilə səciyyələnmək cəmiyyət tarixinin obyektiv bərpası üçün əvəzədməzdir.

Tarixi öyrənərkən yazılı məxəzlərə səciyyəsiənən asılı olmaıyaraq, istər müxtəlif rəsmi sənəd, (müqavilə, fərman, hesabat və s.), dini abidə (əvvəlcə şifahi, sonra isə yazılı şəkildə təsbit edilmiş), istərsə də coğrafi, ədəbi və s. tarixə dair əsərlər olsun — istinadın elmi əhəmiyyəti və aktuallığı inkaredilməzdir. Tarixi coğrafiyanı, siyasi, etnik və mədəni tarixi, o cümlədən Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixini təsvir və təfsir edən Azərbaycan tarixçiləri, məlum olduğu kimi, “Gilqaməş” (Bilqamis) dastanına”, Qurana, Tövrət, İncil, “Odiseya”, Nizaminin “Xəməsə”ni, eləcə də tarixə dair yunan və erməni müəlliflərinin yazdıqları çoxsaylı tarixlə bu və ya digər şəkildə bağlı əsərlərə müraciət edə bilərlər.

Elmi ədəbiyyatda, məlum olduğu kimi, tarixi məxəzlər arasında tarixi informasiya daşıyıcıları kimi xarakterizə olunan mühüm milli-tarixi hadisələrdən bəhs edən geniş mənzum və ya mənsur rəvayətlər, təhkiyələr və ümummilli tarixi əhəmiyyətə malik hadisələri təsvir edən dastanlar xüsusi yer tutur.

Türk xalqlarının mühüm milli-tarixi hadisələrindən bəhs edən oğuz-türk dilində Azərbaycanda yaradılmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da artıq uzun əsrlərdən bəri yazılı irsə daxil olmuş bu dastanlar sırasındandır.

Əvvəlcə folklor əsəri kimi meydana çıxmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı sonradan məzmun, forma və mədəniyyət tarixlərindəki əhəmiyyətinə görə qələmə alınaraq Şərq və Qərbi mənəvi mədəniyyət tarixinin analoji dastanları kimi, yazıda təkamül nəticəsində müəyyən forma və məzmun sabitliyi qazanır və digər yazılı məxəzlər kimi, maddi və mənəvi tarix haqqında özünəməxsus tarixi informasiya daşıyıcısına çevrilir.

Lakin fikrimizcə, Azərbaycan tarixşünaslığında tarixi məxəz kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının potensial imkanlarından hələ də lazımcına istifadə olunmayıb. Məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı müəyyən dərəcə salnamə üslubunda Şimali Azərbaycan (Qafqaz

Albanıyası) ərazisində ictimai toplum şəklində yaşayan oğuz türklərinin dili, mentalitetləri tarixinin dəqiqləşdirilməsinin tarixi məxəzlərindən biri kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yerinin elmi müzakirələri zamanı Azərbaycanın bəzi peşəkar tədqiqatçıları, o cümlədən tarixçiləri tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı tarixi məxəz kimi qəbul edilmədi. *Tarixi məxəz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına inamsızlığın səbəbi, dastanın bədi əsər—dastan statusu və fantastika və mistika elementlərini ehtiva etməsi göstərilirdi.*

Məhz bununla əlaqədar məqaləmizi ümumiyyətlə dastanlara və o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına tarixşünaslıq məxəzi kimi müraciət olunmasını əsaslandırmaqdan başladıq və Azərbaycanda dövlətçilik tarixinin tədqiqində tədqiqatçıların tarixi məxəz kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına qarşı iddialarının elmi cəhətdən qeyri-obyektivliyini sübut etməyə çalışacağıq.

Müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində vaxtilə xanlıq formasında Oğuz-Türk dövlətçiliyi olduğunun etirafı və ya təkzibinin, Azərbaycan-Alban dövlətçiliyi ilə yanaşı, Oğuz-Türk dövlətçiliyinin tanınmasının Azərbaycan tarixi və Azərbaycan mədəniyyət tarixinin təfsirinə ciddi dəyişikliklər gətirə biləcəyini və bu sahədə çoxsaylı saxtalaşdırmaların üzə çıxarılmasında əhəmiyyətini nəzərə alaraq, biz yenə də, artıq neçənci dəfədir ki, tədqiqatçıları dastanın məlumatlarını ciddi elmi müzakirə etməyə çağırıq.

Təkrar edirik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Şimali Azərbaycan ərazisində yığcam (kompakt) şəkildə yaşamış oğuz-türklərin etnik mənsubiyyəti, sosial və siyasi ierarxiyası, mentaliteti, dini-dünya görüşü təsəvvürləri barədə dəqiq məlumatlarla yanaşı, oğuzların dövləti və bu dövlətin mövcudluğunun sübutu olan—Oğuz xanlığının sərhədləri də göstərilir. Sərhədlərdən biri, dastana görə, oğuzlara hər il bac-xərac verən Gürcüstan dövləti ilə olan sərhəddir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına görə, *bu sərhəd xəttində Gəncə və Bərdə şəhərləri yerləşirdi* ki, dastanda göstərilirdi ki, burada (bu şəhərlərdə) Oğuz xanlığının sərhədlərini qorumaq üçün oğuz bəhadin Bəkil öz adamları ilə birlikdə qərarlaşırdı (Bax: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının İmranın oğlu Bəkil haqqında fəsl; “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası, C.1, s.138). İkinci sərhəd, yenə də eposa görə, Dəmir Qapı Dərbənddən keçirdi.

Tədqiqatçıların qarşısında həmin dövlətin nə zaman mövcud olduğunu müəyyənləşdirmək vəzifəsi durur.

Azərbaycan tarixinə dair əsərlərdə göstərilətinə görə, VI-VII əsrlərdə (551-ci il) Alban katolikosu iqamətgahı və Alban çarlığı paytaxtı (630-cu ildən) Bərdədə yerləşirdi. Deməli, belə olduqda bu dövrdə Bərdə oğuzlara məxsus ola bilməzdi və Bəkil Bərdədə Oğuz xanlığının sərhədini qoruya bilməzdi. Məntiqi əsasən, Qafqaz ərazisində Oğuz-Türk xanlığı VI-VII əsrlərdən ya əvvəl, ya da sonra mövcud olmuşdur.

Fəqət, bu xanlığın həmin dövrdən mövcudluğunu Azərbaycanın orta əsrlər tarixi haqqında nisbətən etibarlı məlumatlar vermisi istər ərəb,

istərsə də erməni tarixçilərinin qeydlərinin olmaması istisna edir.

Dastanın islamaqədərki dövr ərzində yarandığını isə onda oğuz-türklərin sosisomədeni həyatı haqqında verilmiş hərtərəfli məlumatlar sübut edir. Onun yaranma dövrünün qədimliyini dastanda təsvir olunmuş cəmiyyətin səciyyəsi ilə bərabər, onun Qərbin “Nibelunqlar haqqında nəğmə”, “Roland haqqında nəğmə” və s. bu kimi məşhur orta əsr dastanları ilə müqayisədə dini ideologiyaların təsirinə, daha az dərəcədə məruz qalması da təsdiq edir. Şərq Qafqaz ərazisində alban dövlətçiliyinə qədər Oğuz Xanlığının olub və ya olmaması və bu xanlığın mövcud olması zaman və digər parametrləri haqqında suallara Azərbaycan arxeoloqları və dil tarixçilərinin tədqiqatlarının nəticələrinin dastanda əks olunmuş mədəniyyətlə, xüsusən onun şamanlıq və totemizm ilə bağlı layları ilə müqayisəsi nisbətən qəti cavab verə bilər. Xatırladaq ki, dastanda oğuzların cəmiyyət və dövlətinə Qam oğlu Qam (Şaman oğlu Şaman) Bayandur xan başçılıq edirdi.

Cənubi Qafqaz tarixinin bir çox problemlərinin mübahisəli olduğu nərəgəmə tarixi məxəz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Şimali Azərbaycan ərazisində xanlıq formasında qədim Oğuz-Türk dövlətinin mövcudluğu haqqında verdiyi məlumatlar və bu məlumatların bölgənin həm siyasi, həm də mədəni tarixinin təfsirini müəyyən dərəcədə dəyişdirə biləcəyi, təəssüf ki, bu gündəki ciddi elmi araşdırmaların obyektı olmayıb.

Bununla əlaqədar Azərbaycan tarixçilərinin dastanın mötəbər tarixi məxəz olmasına inamsızlığına və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Oğuz xanlığının mövcud olması barədə məlumatların düzgünlüyünə şübhələrinə bir daha qayıtmağı məqsəduyğun bilərəm.

2009-cu ildə AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin iclasında bu problemin müzakirəsi zamanı yuxarıda deyildiyi kimi, bəzi Azərbaycan tarixçiləri dastanda mifologiya və fantastika elementlərinin təzahürü və dastanın ədəbi əsər olmasını qeyd edərək onda verilən məlumatların mötəbərliyini sinxron (eyni vaxtda yazılmış) tarixi əsərlərdə olan məlumatlarla təsdiq olunmasını vacibliyini qeyd etdilər. (Hərçənd bu cür sərt tələb, məlum olduğu kimi, onlar tərəfindən istifadə olunan bütün digər, o cümlədən erməni tarixi məxəzlərinə qarşı heç də irəli sürülmürdü).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında verilmiş məlumatların sinxron yazılı tarixi məxəzlər də öz təsdiqini tapmasına gəldikdə, təbii, bu məxəzləri tapmaq tarixçilərin problemidir. Bircə onu qeyd edə bilərəm ki, Oğuz xanlığının mövcud olduğu və dastanların yazıldığı dövrlər müəyyənləşdirilməmiş, bu xanlığın mövcudluğunun sinxron tarixi məxəzlərlə təsdiq edilməsi tələbinin məntiqi əsası yoxdur.

Bununla əlaqədar hörmətli Azərbaycan tarixçilərinə xatırlatmaq yerinə düşər ki, onlar qədim və erkən Orta əsr Qafqaz və Azərbaycan tarixinin tədqiqi zamanı istifadə etdikləri yazılı tarixi abidələrin məlumatlarını obyektivliyini həmişə də digər sinxron abidələrlə təsdiq etməyiblər. Bu məxəzlərin mötəbərliyini müəyyənləşdirmək məqsədilə zamanca eyni və ya yaxın dövrdə mövcud olan tarixi məxəzlərin müqayisəli təhlili aparılmayıb.

Deyənlər, ilk növbədə Azərbaycan tarixçilərinin klassik məxəz kimi qəbul etdikləri erməni və alban məxəzlərinə aidir ki, əksər tədqiqatçılar həmin əsərlərə əsaslanaraq Azərbaycanın elmi tarixini yaratmağa cəhd göstərib və göstərməkdədirlər.

Deyənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan tarixçilərinin Azərbaycan ta-

rixini bərpa və təsvir edərkən əsərlərinə son dərəcə geniş istinad etdikləri müəlliflərin—Movses Kalankatlı və Favstos Buzandın kitablarına müraciət etməyi təklif edirəm.

Favstos Buzandın “Ermənistan tarixi” adlı əsərindəki dolaylı və əsaslandırılmamış məlumatlar tanınmış Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən nəinki fundamental monoqrafik tədqiqatlarında, həm də “Azərbaycan tarixi”nin müxtəlif illərin akademik nəşrlərində, o cümlədən onun sonuncu, 7 cildlik nəşrində, dəfələrlə təkrarlanır. Məsələn, Azərbaycanda etnogenetik proseslər izah edilən zaman, yeri gəlmişkən, *yalnız Favstos Buzandda* rast gələn etnik vahidlərin “poxlar”, “balasiqlər” kimi adları göstərilir. (qulağa xoş gəlsin deyər bəzi müəlliflər həmin adları, müvafiq olaraq, “puxlar”, “paxlar”, “balasisilər” və s. kimi verirlər).

Azərbaycan və Qafqazın etnoqraf və tarixçilərləndən adları çəkilən etnik vahidlərin mövcudluğu, dili, ərazisi, sosial və mənəvi həyatı barəsində məlumat eşidilməsi, onların bu etnonimlərə digər tarixi əsərlərdə rast gəlib-gəlmədikləri haqqında hər hansı əlavə məlumatın olması Azərbaycan və bütövlükdə Qafqaz xalqlarının etnik tarixi üçün zəruridir.

Azərbaycan tarixçilərinin Favstos Buzandın “Ermənistan tarixi”nə inamla istinadları ilə bağlı onların diqqətinə çatdırmağı xeyirli hesab edirik ki, mötəbər yazılı tarixi məxəz kimi ciddi-cəhdlə qəbul etdikləri Favstos Buzandın “Ermənistan tarixi” adlı əsəri, erməni alimlərinin yazdıqları kimi, ilkin olaraq “Povest” və ya “Hekayələr” adlanırdı; yenə də erməni tarixçiləri yazırlar ki, Favstos Buzandın “Ermənistan tarixi” deyilən əsəri fantastik uydurma və möcüzələrin şərhii ilə doludur. Belə ki, F.Buzandın əsərinə giriş məqaləsinin müəllifi olan N.S.Xaçıqyan göstərir ki, heç bir yazılı məxəzlərə malik olmadan “...tarixçi F.Buzand erməni xalqının zəngin folkloru, əfsanə və rəvayətləri, matəm mahnıları və epik dastanlarından, o cümlədən “Fars müharibəsi” dastanından geniş istifadə edib”.

Oxuculara və eyni zamanda, hörmətli Azərbaycan tarixçilərinə MovsesKalankatlının “Aluank ölkəsinin tarixi”ndən bəzi məlumatları da xatırladaq. Ola bilsin, bu məlumatlar növbəti Azərbaycan tarixini hazırlayarkən tarixçilərimizi öz elmi mövqelərindən, xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına münasibətlərinin düzgünlüyü üzərində düşünməyə məcbur edə.

Belə ki, “Aluank ölkəsinin tarixi”nə müqəddimədə Adəmdən başlayaraq Nuha qədər albanların nəsil şəcərəsi verilir və bunun arxasında Bibliya rəvayətləri əsasında (I kitab, I-II fəsilər) Yafət və onun nəslinin şəcərəsi gəlir. I kitabın IV fəsilində oxucuya bəşər övladının yaranışından “Yafətin nəvə-nəticələrindən Aran adlı birisinin” dünyaya gəlməsinə qədər baş vermiş hadisələrdən xəbər verilir: “...onun (Aranın) oğlundan Utı, Qardman, Çavdey, Qarqar knyazlıqlarının tayfaları törəyib”. Möcüzə və fantastik əfsanələrlə adı çəkilən əsərin I kitabının VII, X, XXIII fəsilərində, II kitabının V, VI, XVI, XXIX və b. fəsilərində, həmçinin “Veftizçi İohannın vicdanlı başı haqqında...” adlı Əlavədə tanışı ola bilərsiniz.

M. Kalankatlının əsərindən müəyyən məqamları şərh edən, onun tərcüməçi və şərhçilərindən biri, erməni tarixçisi Ş.Smbatyan yazır: “Beləliklə, əminliklə demək lazımdır ki, Movses Kalankatlı məlumatlarını onun dövründə çox yayılmış, zaman dolandıqca bir çox təfərrüatını itirmiş və nəzərcarəpacı dəyişikliklərə məruz qalmış şifahi rəvayətlərdən əxz edirdi”. (Qeyd bizə məxsusdur—Z.Q.)

Yenə də Moisey Kalankatlının

“Aluank ölkəsinin tarixi” abidəsinin nəşrinə ön sözdə Ş.Smbatyan yazır: “... o, (M.Kalankatlı), özündən əvvəlki erməni tarixçilərinin—Movses Xorenatsi, Yeqişe, Lazar Pəpətsi və Petros Sünetsinin əsərlərindən, həmçinin bir sıra erməni katolikoslarının—Güt Araxeatsi (461-478), İohannes Qabelenatsi (557-574), Abraham Albatanetsi (607-615), Maşots Yeliardetsi (897-898) və b. yazırlarından, müxtəlif dastan və əfsanələrdən, övliyalının tərcümeyi-halından geniş istifadə edib”.

(Qeyd bizə məxsusdur—Z.Q.) Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, dastan olması və fantastik məqamları Azərbaycan mütəxəssislərində orada deyilənlərə şübhə və inamsızlıq yaradır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı folklor və mifoloji məzmunlu məqamlara şübhə və inamsızlıqla yanaşan Azərbaycan tarixçiləri erməni və alban tarixşünaslığının məlumatlarını mötəbərliyinə isə qeydsiz-şərtsiz inanırlar və analoji səciyyəli erməni xalqının əsərlərinin mötəbərliyi şübhə altına alınır.

Gətirilən problemlər barədə dəfələrlə yazmışam, lakin bugündəki yazdığım cavabsız qalır.

Təqdim edilmiş məqalədə mən Azərbaycan və başqa ölkələrin tarixçilərinin diqqətini yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına deyil, həm də, əvvəldə deyildiyi kimi, Azərbaycanın məşhur tarixçi və mütəfəkkiri Abbasqulu Ağa Bakıxanovun əsəri “Gülüstanı-İrəm”—“Qafqazın Şərq hissəsinin tarixi”nə yönəltməyi zəruri hesab edirəm.

Məlumdur ki, A.Bakıxanovun qədim dövrlərdən XIX əsrin əvvəlinə qədər Qafqazın Şərq hissəsinin tarixinə həsr edilmiş bu əsəri Çar Rusiyası Elmlər Akademiyasının akademikləri M.F.Brosse və B.Dorn tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdi. Rusiya Akademiyasının Tarix-Filologiya Bölməsinin 16 may 1845-ci il tarixli iclasının protokolunda qeyd edildiyi kimi, “akademiklər M.F.Brosse və V.Dorn bakılı polkovnik Abbasqulu ağa Bakıxanovun yazdığı “Qafqazın Şərq hissəsinin tarixi” haqqında belə məlumat vermişlər: “Orada (A.Bakıxanovun kitabında—Z.Q.) müxtəlif coğrafi yerlər haqqında çox mühüm məlumatlar və ən qədim dövrlərdən bizim günlərə qədər Şirvanın və Dağıstanın tarixinin elmi icmalı verilir, beləliklə, onun kitabı Qafqaz ölkələrinin tarixinə və coğrafiyasına qiymətli əlavə ola bilər, heç şübhəsiz, kitab diqqətə və bəyənilməyə layıqdır”.

Postsovet Azərbaycanı tarixçilərinin Azərbaycan tarixinin yeni tədqiqat metodologiyası və konsepsiya-

sinin, intəhasız axtarışlarını nəzərə alaraq Abbasqulu Ağa Bakıxanovun tarixinin yüksək elmiliklə tolerantlığı birləşdirən konsepsiyasını xatırlatmaq istərdik.

“Gülüstanı-İrəm”ə ön sözüdə A.Bakıxanov yazırdı: “Əxbar kitabları və asari-ətiqə qalıqları heç bir ölkədə keçmişdə vəqə olan işləri lazımi kətib və təfsil ilə ifadə edə bilməz. Xüsusilə bu ölkə (yəni Qafqazın Şərq hissəsi—Z.Q.) tayfaların gediş-gəlişi və istilası üzərindən həmişə iğtişə və qarışıqlıq meydana olmuşdur. Bir çox kitab, tarixi sənədlər və maddi mədəniyyət əsəri məhv və tələf olmuşdur. Başqa millətlərdən heç birinin tarix kitabları da bu məsələləri layiqlə izah etmir. Bununla bərabər, “öyrənilməsi tamamilə mümkün olmayan bir şeyi tamamilə də tərk etmək olmaz” kəlamının məzmununca bu işə lazım olan vasitələrdən mümkün olanı ələ keçirib dağınıq məsələləri bir-birilə əlaqələndirirdim. *Mövcud əsərləri nəql və rəvayət olunan xəbərlərlə tutuşdurmuş*”. (Qeyd bizə məxsusdur—Z.Q.) Tarix yazmaqda lazım gələn qaydalarla riyayət etdim: mətləbləri müxtəsər və sadə ibarələrlə yazdım, təcridə diqqət etdim və hadisələr arasındakı rabitəni gözələdim, (bütün bəşəriyyəti vahid ailə, *Yer kürəsini isə ümumi vətən sayaraq*) millət təəssübündən və vətən tərəfdarlığından çəkildim. Hər bir mətləbi mötəbər sözlər, cürbəcür kitablar və məktublar, sultanların fərmanları, sikkələr, əsari-ətiqələr qalıqları və əhəlinin müxtəlif təqir və bəyanları ilə mümkün dərəcədə əsaslandırmağa çalışdım. İxtilafı yerlərdə əlamət və nişanələrə istinad və əqli ehtimallara müraciət etdim”.

Səciyyəvidir ki, ön sözdə A.Bakıxanov istifadə etdiyi çoxsaylı məxəzlərə toxunaraq xüsusi olaraq vurğulayır ki, “Başqa millətlərdən heç birinin tarix kitabları da bu məsələləri layiqlə izah etmir”. Bu sətilər sanki “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını gələcək tədqiqatçılarına ünvanlanmışdır.

Qaldırılan məsələlərin müzakirəsinin, elmi aktuallığı ilə yanaşı, çoxaspektli mənəvi-siyasi əhəmiyyətinin də inkaredilməzliyini nəzərə alaraq onların, yeni dövlətçilik tariximiz, etnogenezimiz və tarixşünaslığımız konsepsiyası ilə bağlı məsələlərin; ciddi müzakirəsinə hələ də ümidimi itirmirəm.

Zümrüd QULUZADƏ,
fəlsəfə elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın “Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi” şöbəsinin baş elmi işçisi, “Şərq fəlsəfəsi problemləri” jurnalının baş redaktoru.

1. Həmin ildə problemin müzakirəsi xahişi ilə mən AMEA-nın prezidentinə xüsusi məktubla (Bax: О значении эпоса “Китаби-Дедэ Коркум” в восстановлении научной картины истории Азербайджана) мüraciət etmişdim. Məktub (3. Кулзадэ “Концептуальные проблемы социокультурного развития” (конец XX, начало XXI вв.) Баку. Элм. 1999, 309-310).

2. Əsərin qədim erməni dilindən tərcüməsi və ona yazılan kommentarilər M.A.Gevorgyana məxsusdur. Əsər S.T.Eremyanın redaktəsi və N.S.Xaçıqyanın giriş məqaləsi ilə 1953-cü ildə Yerevanda nəşr edilib. Azərbaycan tarixçilərinə bunu da xatırlatmağa dəyər ki, ermənişünasların internetə yerləşdirdiyi məlumatdan aydın olur ki, Favstos Buzandın əsəri ermənişünaslıqda dəfələrlə epos kimi də səciyyələnilib və ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində ona erməni eposunun nümunəsi kimi baxılıb. Bax: Obeqyan Manin “Erməni eposu və qədim erməni ədəbiyyatının qisaldılmış tarixi” Yerevan, 1923 s.22-24. (Erməni dilində); Obeqyan Man. “Qədim erməni ədəbiyyatının tarixi”. Cild. 1.s. 150-156. Yerevan, 1948; Bax yenə: Emin. Faustoz Buzance “Erməni mifologiya, arxeologiya, tarix və ədəbiyyat tarixi araşdırmaları” toplusu, Moskva 1898. S.266, 274. Erken Orta Əsr erməni tarixləri. (O tarixlər ki, Azərbaycan tarixçiləri onlardan tarixi məxəz kimi istifadə edirlər.—Z.Q.) Erməni tarixçisi Q.R.Xalatyantsın yazdığı kimi, eposların materialları ilə doludur. Q.R. Xalatyants Moisey Xorenskinin “Ermənistan tarixi”nin I və II hissəsinin III, VI, VIII, IX, XI, XII, XIII, XIV, XV fəsilələrində erməni eposunun iştirak etməsi haqqında yazır. Bax: “Şərq dilləri Lazorev institutunun Şərqşünaslıq üzrə əsərləri”. Buraxılış XIV. Bu məsələ ilə əlaqədar daha müfəssəl məlumatı “Kitabi Dədə Qorqudu” tarixi məxəz kimi lazımcına dəyərlandırməyib erməni tarixlərinə istinad edən Azərbaycan tarixçiləri və Azərbaycan oxucuları internetdən tapa bilərlər: http://www.krotov.info/acts/05/armen/buzand07.htm; http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Buzand/pred.phtml?id=283

3. Смбатян Ш.В. Предисловие. Моисес Каланкатуауци. История страны Алуанк/Пер. Ш.В.Смбатяна—Ереван: Матенадаран, 1984. (Azərbaycan dilinə tərcümə müəllifindir—Z.Q.)

4. Смбатян Ш.В. Предисловие. Моисес Каланкатуауци. История страны Алуанк/Пер. Ш.В.Смбатяна—Ереван: Матенадаран, 1984.

5. Гюлустани-Ирам. От редактора 3.Бунятое Баку, Элм, 1991 год.

6. Tarixçi alim nəql və rəvayətlərin tədqiqatla cəlb edilməsini ən əli mümkün hesab edir.

7. A. Bakıxanov. Gülüstanı-İrəm. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı-2000 Tər. ed. M.Əsgərlı. file:///C:/Users/admin/Documents/Gulustani%20irem.pdf

Redaksiyanın qeydi: Zümrüd xanım Quluzadənin oxuculara təqdim olunan elmi məqaləsi müzakirə məqsədi ilə dərc edilir. Alimlərimizin elmi mülahizələrini gözəylirik.